

АКЦЕНТУАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В ПОЕЗІЇ ВОЛОДИМИРА СОСЮРИ

У статті розглядається система поетичного наголосу префіксальних, суфіксальних та префіксально-суфіксальних іменників чоловічого роду, вжитих Володимиром Сосюрою. Констатуються певні акцентні тотожності та розбіжності шляхом зіставлення авторського наголошення з нормою. Досліджується акцентна варіантність, причини її виникнення та поширення у сучасному українському літературному мовленні. Підкреслюється, що вивчення поетичного наголошення похідних іменників чоловічого роду сприяє поглибленому аналізу акцентуаційної системи лексем цього морфологічного класу і сучасної української мови загалом.

У лексиці В. Сосюри досить цікавий і певною мірою своєрідний з погляду акцентуації шар становлять *похідні* іменники чоловічого роду. Дослідники стверджують, що їх наголошення залежить від наявності тих чи інших афіксів (префіксів і суфіксів), вивчення яких дає можливість характеризувати як авторську систему наголосу, так і літературну загалом.

Насамперед розглянемо акцентуаційні особливості *префіксальних безсуфіксних* іменників чоловічого роду. Згідно з поетичним наголосом В. Сосюри вони поділяються на *три* акцентні типи.

Перший тип складають ті лексеми, що характеризуються нерухомим наголосом у всіх словоформах однини і множини: *вiтвiр* (IV, 161; IX, 96) – *вiтвором* (VIII, 73) – *вiтворiв* (V, 110; VI, 72); *пiгорб*: *пiгорбом* (IX, 160) – *пiгорбi* (IX, 50) – *пiгорбiв* (IX, 116) – *пiгорбах* (IX, 207); *прiдiд* (III, 19) – *прiдiду* (VII, 47) – *прiдiдiв* (IX, 109).

Акцентуація іменників розглянутого типу цілком відповідає нормам сучасного українського літературного наголосу. З часом на українському ґрунті розвинувся і кореневий наголос, але залишилась частина іменників із незмінно префіксальною

акцентуацією [6, 87-89]. Так, лексеми з префіксами *ви-* (*вібух*, *вігук*, *вітвір*, *віхор*), *па-* (*пагорб*, *парубок*), *пра-* (*продід*, *праліс*), зафіксовані у поезії В. Сосюри, ілюструють описане вище явище.

До *другого* акцентного типу належать префіксальні безсуфіксні іменники з нерухомим накореневим наголосом у всіх словоформах однини і множини:

докір: *докóром* (VII, 13; IX, 120) – *докóру* (VII, 222) – *докóри* (IX, 246); *загін* (VII, 31; IX, 30) – *загíну* (I, 218; VII, 128; VIII, 70).

Дослідження акцентних особливостей іменників *другого* типу ще раз підтверджує, що процес переміщення наголосу з префікса на корінь відбувався протягом століть і триває досі, інколи супроводжуючись варіантністю [2, 26]. Проте дія цієї тенденції зовсім не виключає можливості зворотнього процесу. Так, іменник *дóбір* зафіксований у словнику української мови за ред. Б. Грінченка (I, 413) і поетичній практиці В. Сосюри – з накореневим наголосом, а сучасні словникові джерела реєструють *дóбір* і *докір* (Орф., 189; СВН, 51). Однак це поодинокі випадки. Решта слів цього типу характеризується унормованим кореневим наголосом, який засвідчують сучасні лексикографічні джерела (Орф., СВН, УВЛН).

Третій акцентний тип ілюструють іменники з рухомим наголосом в однині або у множині:

порив (I, 50) – *пóривом* (II, 180) – *порíвом* (I, 57 – двічі; VIII, 122) – *пóриві* (II, 119; IV, 19) – *порíві* (VII, 255) – *пориви* (I, 97; IV, 27; V, 37); **рзостріл** (VII, 26, 40) – *розстрілу* (VIII, 172) – *розстрілі* (I, 115) – *розстріли* (VI, 15; VII, 18) – *розстріли* (I, 127) – *розстрілів* (VII, 40; VIII, 215) – *рзострілами* (VI, 72) – *розстрілами* (VII, 72) – *рзострілах* (III, 13).

Зазначені лексеми не завжди зберігають двояку акцентуацію у словниках. Так, для іменника *порив* нормативним є кореневий наголос у всіх словоформах однини і множини (Орф., 571; СВН, 134), а для слова *рзостріл* – префіксальний (Орф., 665; СВН, 151). Отже, проілюстрована варіантність є авторською і зумовлена версифікаційним малюнком.

Переважає більшість слів, ужитих В. Сосурою з кореневим *-у-*, має префіксальний наголос: *вібух* (II, 46), *вігук* (IX, 56),

відгук (X, 122). Значна кількість лексем з *-и-* у корені також характеризується префіксальним акцентуванням: *відблиск* (I, 32), *дóтик* (IV, 78), *на́пис* (V, 134), *по́дих* (VII, 162), *по́клик* (VIII, 98), *прі́вид* (V, 21), *спóмин* (II, 90), а менша – з наголошеним коренем: *загíн* (I, 11), *розрíв* (III, 47). Слова з кореневим *-i-* найчастіше фіксуються з накореневою акцентуацією (*забíй* (VII, 75), *загíн* (IV, 111), *набíй* (VII, 78), *полі́т* (VI, 64), *поті́к* (II, 23), *похі́д* (III, 73), *прибíй* (IV, 29), *приві́т* (I, 10), *прихі́д* (II, 56), *розбі́г* (VI, 70), *розгíн* (I, 10)), тільки у кількох з них засвідчуємо наголос на префіксі (*вíтвір* (I, 12), *за́хід* (V, 189), *по́стріл* (III, 213), *пра́дід* (II, 241)). Деякі іменники з голосними *-о-*, *-е-*, *-а-*, що властиві певним кореням, функціонують або лише з префіксальним, або тільки з кореневим наголошенням: *ві́хор* (VII, 201), *нака́з* (I, 167) тощо.

У поетичному доробку В. Сосюри засвідчена також група односкладових (рідше – двоскладових) *префіксальних безсуфіксних* іменників чоловічого роду, які у словоформах однини й множини (якщо вживаються) характеризуються переважно нерухомим наголосом: *злі́т* (III, 153) – *зльóті* (VIII, 108) – *зльóтів* (IV, 13) – *зльóтах* (III, 60); *спóкій* (IV, 71) – *спóкій* (IX, 99, 118) – *спóкою* (IV, 140) – *спóкої* (III, 198; IX, 8, 30); *удáр* (VII, 29) – *удáром* (VII, 29) – *удáри* (VII, 133) – *удáрів* (IX, 248).

З-поміж усіх наведених вище лексем найбільший інтерес становить акцентуація іменника *спокі́й*. Давні словникові праці та класична поезія фіксують його з різним наголосом: *спóкій*, але *спокóю* (Грінч., IV, 183), *спокі́й*, *спокóю* (Леся Українка), проте сучасні джерела рееструють двояке наголошення цієї лексеми у непрямих відмінках однини: *спóкою* і *спокóю*, *спóкоюм* і *спокóєм* (Д. Павличко) (2, 31) (Орф., 718; СВН, 163). У поетичному мовленні В. Сосюри аналогічний наголос поширюється і на форму називного відмінка однини.

Таким чином, дослідження особливостей акцентуаційної системи *префіксальних безсуфіксних* іменників чоловічого роду, вжитих В. Сосюрою, ілюструє процес переміщення наголосу з префікса на корінь, який в ряді випадків має авторський характер.

Іменники чоловічого роду, утворені *суфіксальним* способом, складають найчисельнішу групу в поезії В. Сосюра. З акцентуаційного погляду вони неоднакові й поділяються на *чотири* типи.

Перший акцентний тип утворюють суфіксальні іменники з нерухомим накореневим наголошенням у всіх словоформах однини і множини:

братик (V, 73, 132) – *брáтика* (V, 132; VII, 172) – *брáтиком* (V, 131) – *брáтиків* (IX, 94); *вóгник* (V, 45; IX, 50, 91) – *вóгником* (VIII, 155) – *вóгники* (V, 91; VIII, 221) – *вóгників* (II, 274); *госпóдар* (VI, 183) – *госпóдаря* (IX, 111) – *госпóдарі* (IX, 169); *німець* (VII, 65) – *німця* (VII, 209) – *німці* (VII, 249) – *німців* (I, 55; VII, 27) – *німцями* (VIII, 11).

Кореневий наголос іменників цього типу має давнє походження і зафіксований ще в українських пам'ятках XVII ст. [4, 23]. Найчастіше – це лексеми із суфіксами: *-ик* (на позначення зменшеності, здрібнілості та пестливості): *брáтик*, *вóгник*; *-ець* (на означення осіб за національною приналежністю): *німець*; *-ар* (на позначення роду занять): *волóдар*, *госпóдар*, *ріцар*. Щодо останніх іменників, то в їх наголошенні спостерігаються деякі розбіжності.

Так, зразки класичної поезії свідчать, що словам *володар* і *господар* властивий суфіксальний наголос, котрий у відмінкових формах однини переміщується на флексію: *володár*, *володаря́* і т. д. (Леся Українка), *господáр*, *господаря́* і т. д. (І. Котляревський, Л. Глібов, Т. Шевченко) [4, 23].

Аналогічну акцентуацію цих іменників фіксує словник української мови за ред. Б. Грінченка: *володár*, *-я́* (I, 250), *господáр*, *-я́* (I, 317). Сучасне мовлення ілюструє двояке наголошення: *госпóдар* і *господáр* (М. Рильський) (4, 24), *волóдар* і *володáр* (В. Сосюра). Однак у словниках зазначається лише акцентна варіантність іменника *володар*, причому рекомендованим є кореневий наголос: *волóдар*, а допустимим – суфіксальний: *володáр* (Орф., 123; СВН, 33; УЛВН, 128). Система наголосу інших лексем цього типу є цілком нормативною.

Іменники, що характеризуються накореневою акцентуацією у словоформах однини, котра у множині переміщується на флексію, належать до *другого* акцентного типу:

дядько (I, 154; VII, 73) – *дя́дька* (VII, 249) – *дядькі́* (I, 162) – *дядькі́в* (VII, 28); *слю́сар* (IV, 143 – двічі) – *слю́саря* (IV, 143) – *слюсарі́* (II, 210) – *слюсарі́в* (III, 219).

Його формуванню сприяє утворення словоформ із наголошеною флексією у множині тих слів, що в однині мають здебільшого кореневий наголос. Особливо це стосується лексем, що означають назви осіб: *ба́тько* – *батькі́*, *дя́дько* – *дядькі́*, *слю́сар* – *слюсарі́*. Зіставивши їх поетичний наголос із лексикографічним, робимо висновок про відсутність будь-яких акцентних розбіжностей.

Третій тип ілюструють іменники з нерухомим суфіксальним наголосом у всіх словоформах однини і множини:

галича́нин (VII, 41) – *галича́нина* (VI, 93) – *галича́ни* (VI, 85 – двічі) – *галича́н* (VIII, 213); *кату́га* (VII, 230) – *кату́гу* (VII, 262) – *кату́ги* (VIII, 141; IX, 213) – *кату́гам* (VII, 225); *куто́чок*: *куто́чку* (II, 43) – *куто́чки* (I, 143) – *куто́чків* (I, 99; VII, 41) – *куто́чками* (VI, 65) – *куто́чках* (IV, 12; VI, 32); *росія́нин* (VIII, 144) – *росія́нина* (II, 204) – *росія́ни* (III, 48) – *росія́н* (IX, 41).

Значна кількість *суфіксальних* іменників, зафіксованих у поетичній спадщині В. Сосюри, характеризується нерухомим суфіксальним наголосом. Більшість з них, як правило, твориться за допомогою двох суфіксів, один з яких завжди акцентується. Наприклад: 1) суфікси *-анин (-янин)* – на означення походження з якоїсь місцевості (*галича́нин*), національності (*росія́нин*), соціального стану (*селя́нин*); 2) *-очок* – на означення зменшеності (здрібнілості) та пестливості (*куто́чок*, *листо́чок*, *сино́чок*).

Крім того, у числі продуктивних суфіксів слід назвати: *-ир* (*кома́ндир*); *-ин + -ник* (*годи́нник*), + *-ок* (*буді́нок*), + *-ець* (*чужі́нець*); *-юга* (*кату́га*) і т. д.

Зіставлення поетичного наголосу зареєстрованих слів із сучасною акцентуаційною нормою (Грінч., Орф., СВН, УЛВН)

дозволяє зробити висновок про відсутність будь-яких відхилень та варіантів.

До *четвертого* акцентного типу зараховуються ті іменники, які мають суфіксальний наголос у називному відмінку однини, а в інших формах однини і множини – флексійний:

владар (Ш, 184) – *владарém* (IV, 81) – *владарém* (VIII, 99) – *владарі* (Ш, 36) – *владарів* (IX, 56) – *владаря́м* (I V, 9); *синок* (I, 120 – двічі; II, 156) – *синка́* (I, 196) – *синків* (VIII, 217); *читач* (VI, 132) – *читача́* (VI, 133) – *читачі́* (VII, 30).

Переважній більшості *суфіксальних* іменників цього типу властиві акцентуаційні особливості, засвідчені у ряді лексикографічних праць ХХ ст. та в поетичних творах.

Насамперед значна кількість аналізованих лексем у словоформах кличного відмінка характеризується переміщенням наголосу з флексії на другий склад від кінця або знову на суфікс: *синок* – *синка́* – *сінку*, *читач* – *читача́* – *читаче*.

Розглядаючи дво- і трискладові слова, слід підкреслити, що найпродуктивнішими суфіксами, акцентованими у називному відмінку однини, виступають: *-ок* (*нісок, садок*), *-ець* (*творець, співець*), *-ар* (*-яр*) (*димар, трудар*), *-ик* (*більшовик, робітник*).

Отже, усі вищезазначені *суфіксальні* іменники чоловічого роду, вжиті В. Сосюрою, акцентуються відповідно до системи літературного наголосу.

Однак деякі лексеми позначені певною винятковістю у наголошенні, яка має свою історію. Так, слова *владар* і *кожушок* у класичній та сучасній поезії рееструються з двоякою акцентуацією у словоформах непрямих відмінків однини: *владар* і т. д. (Леся Українка), *владар* і т. д. (П. Грабовський, М. Рильський); *кожушок* і т. д. (Л. Первомайський), *кожушок* і т. д. (А. Малишко) (4, 19 – 20).

Аналогічна варіантність відображається й у словниках: *владар* і *владар* (Орф., 116; СВН, 32), але – *владаря́* (Грінч., I, 244); *кожушок* і *кожушок* (Орф., 313; СВН, 80), але – *кожушка́* (Грінч., II, 262).

Описане явище фіксується і в поетичному мовленні В. Сосюри. Іменник *дідусь* також відзначається акцентними розбіжностями.

Лексикографічні праці засвідчують його подвійне наголошення в усіх формах непрямих відмінків однини, флексійне – у множині, суфіксальне – у кличному відмінку: *ді́дусь* – *ді́дуся* і *ді́дуся'*, *ді́дусем* і *ді́дусем*, *ді́дусі*, *ді́дусю* (Орф., 184; СВН, 49), крім словника української мови за ред. Б. Грінченка, де суфіксальний наголос є нерухомим: *ді́дусь* – *ді́дусьо*, *ді́дуся* (І, 389). Їлюстрована акцентна варіантність не властива В. Сосюрі.

Проаналізовані відмінності у наголошенні *суфіксальних* іменників чоловічого роду в більшості своїй зумовлені рядом історичних явищ, процесами послідовного становлення системи літературного наголосу, а також специфікою поетичного мовлення автора.

Префіксально-суфіксальні іменники чоловічого роду характеризуються у поетичній практиці В. Сосюрі невеликою кількістю. Відповідний розвиток із зазначенням вагання наголосу в багатьох випадках відображається у поезії В. Сосюрі. Досліджуючи цей матеріал, виділяємо *чотири* акцентні типи, які допоможуть висвітлити систему поетичного наголосу.

Перший тип складають лексеми з нерухомим префіксальним наголосом в однині й множині:

ві́родок (Ш, 53) – *ві́родкам* (VIII, 137) – *ві́родки* (IV, 188) – *ві́родків* (VIII, 138);

недб́людок (II, 36) – *недб́людки* (II, 226) – *недб́людків* (VIII, 105);

Зазначений тип є мало поширений в українській мові, зокрема у поезії В. Сосюрі. Він охоплює іменники з суфіксами *-ок-*, *-ець-* та префіксами *ви-*, *за-*, *недо-*, *про-*. Як правило, нерухомий наголос на префіксі простежується в усіх аналізованих словоформах однини і множини без відхилень.

Іменники, що характеризуються нерухомим накореневим наголосом у формах однини і множини, становлять *другий* акцентний тип:

вигна́нець (IX, 34) – *вигна́нця* (VII, 45) – *вигна́нців* (VIII, 104); *зві́чай* (I, 101) – *зві́чаю* (IV, 46) – *зві́чаю* (II, 15) – *зві́чай* (IV, 92) – *зві́чайів* (II, 18).

Переважна більшість іменників цього типу зафіксована у поезії В. Сосюри з нерухомим наголосом у всіх словоформах однини і множини, що становить орфоепічну норму сучасної української літературної мови. Вони утворюються за допомогою: 1) префіксів *ви-, з-, за-, на-, о-, пере-, по-, при-, про-, роз-, с-, со-, су-, у-*; 2) суфіксів *-ець-, -ик-, -ок-*.

Простежимо акцентний розвиток лексеми *звичай*, оскільки розбіжності в її наголошенні мають достатньо глибоке коріння (українські пам'ятки XVI – XVIII ст.) (2, 37) й існують тепер: *зві́чай* і *звичáй* (Грінч., II, 130; СВН, 68), *звичáй* (Орф., 263; Погр., 185; УЛВН, 196).

На думку Л. Булаховського, у називному відмінку однини слід вживати *зві́чай*, а в непрямих – *звичáю* (1, IV, 57).

Поети ХХ ст. віддають перевагу наголошенню кореня у формах однини та множини: *зві́чай* і рідше *звичáй* (П.Тичина, М. Рильський, Н.Забіла), *зві́чай* (М.Зеров, Д.Павличко), *зві́чай* і *звичáй* (Л.Первомайський, Б. Олійник), *зві́чай* (П.Усенко, Л.Костенко, П.Скунць); *звичáй* (П.Воронько, Л.Костенко), *звичáї* (М.Зеров, М.Бажан, Л.Первомайський) (2, 38). Аналогічна варіантність у наголошенні цього іменника характерна і для В.Сосюри.

До *третього* акцентного типу зараховуються ті слова, що мають нерухомий суфіксальний наголос у відмінкових формах однини і множини:

завойóвник (IV, 36) – *завойóвника* (VI, 76) – *завойóвники* (IV, 184) – *завойóвників* (II, 280); *побраті́м* (II, 47) – *побраті́ма* (IX, 124) – *побраті́ме* (VIII, 38) – *побраті́ми* (II, 262) – *побраті́мів* (II, 263) – *побраті́мами* (VII, 184).

Нерухомістю суфіксального наголосу характеризується у В. Сосюри невелика кількість лексем. Здебільшого в них акцентується не кінцевий суфікс, а той, що передує йому. Процес творення іменників цього типу супроводжується додаванням префіксів *за-, по-* та суфіксів *-ов + -ник-, -ян-, -им-, -ун- + -ок-*.

Подібна акцентуація існує здавна (3, 38) і зберігається досі, про що свідчать словникові джерела та поетичне мовлення. Однак деколи фіксується певна двоякість у наголошенні зазначених

іменників. Так, наприклад, слово *завойовник* у словнику української мови за ред. Б. Грінченка рееструється з наголосом на другому суфіксі у формі називного відмінка однини, а у словоформах непрямих відмінків – на флексії: *завойовник* – *завойовника́* і т. д. (II, 21). Проте у класичній поезії (Т. Шевченко, Леся Українка) ця лексема поширена з наголошеним суфіксом *-ов-*: *завойовнік* і т. д. Аналогічне явище спостерігаємо в сучасних працях (Орф., 225) і в поезії В. Сосюри.

Лексеми, що ввійшли до четвертого типу, мають суфіксальне наголошення у називному відмінку однини, котре в інших формах однини і множини переміщується на закінчення: *втікач*: *втікача́* (IX, 79) – *втікачі́* (VI, 181) – *втікачів* (IX, 72); *посланець* (III, 133) – *посланця́* (IV, 232) – *посланці́* (VI, 184) – *посланців* (III, 156). Іменники цього типу, вжиті В. Сосюрою, утворюються за допомогою суфіксів

-ач- та *-ець-*. Лінгвістичні праці свідчать, що їм властива варіантна акцентуація, закріплена рядом словникових праць та поширена у поезії (3, 39).

У доробку В. Сосюри найчастіше у формі називного відмінка однини акцентується суфікс – *посланець*, але існує варіант – *посла́нець*.

Аналізуючи описані акцентні типи *префіксально-суфіксальних* іменників чоловічого роду, доходимо висновку, що найбільш поширеним з них у поезії В. Сосюри є *другий* акцентний тип. Більшість розглянутих лексем функціонує з унормованим літературним наголосом. Однак у ряді словоформ конкуренція акцентних варіантів продовжується і тепер.

Отже, дослідження *похідних* іменників чоловічого роду у поезії В. Сосюри шляхом виділення акцентних типів свідчить, що переважна більшість їх характеризується нерухомим наголосом. Поява варіантної акцентуації зумовлюється, насамперед, взаємодією окреслених типів на певних етапах історичного розвитку, а також рядом причин: переміщенням наголосу у відмінкових формах однини або множини; семантичною функцією наголосу; авторською версифікацією тощо. Однак це не порушує загальних закономірностей акцентуаційної системи сучасної української

літературної мови щодо *префіксальних, суфіксальних та префіксально-суфіксальних* утворень чоловічого роду.

1. Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти томах. – К.: Наукова думка, 1975-1980. Т.4. – Слов'янська акцентологія. – 575 с.
2. Веселовська З. М. Особливості наголосу іменників в українській літературній мові // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21 – 30.
3. Винницький В. М. Наголошування префіксальних безсуфіксних іменників чоловічого роду // Укр. мова і літ. в школі. – 1979. – № 6. – С. 25 – 33.
4. Винницький В. М. Наголошування префіксально-суфіксальних іменників чоловічого роду // Укр. мова і літ. в школі. – 1987. – № 10. – С. 34 – 40.
5. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад. школа, 1984. – 160 с.
6. Скляренко В. Г. З історії акцентуації іменників а-основ. – К.: Наукова думка, 1969. – 148 с.
7. Сосюра В.М. Твори: В 10-ти т. – К.: Дніпро, 1970 – 1972.

Лариса Палей. Акцентуационные особенности производных имен существительных мужского рода в поэзии Владимира Сосюры. В статье рассматривается система поэтического ударения префиксальных, суффиксальных и префиксально-суффиксальных имен существительных мужского рода, употребленных В. Сосюрой. Констатируется определенная акцентная тождественность и отличия путем сопоставления авторского ударения с нормой. Исследуется акцентная вариантность, причины ее возникновения и распространение в современной украинской литературной речи. Подчеркивается, что изучение поэтического ударения производных имен существительных мужского рода способствует углубленному анализу акцентуационной системы лексем этого морфологического класса и современного украинского языка в целом.

Larysa Paley. Accentual characteristics (peculiarities) of masculine gender nouns derivatives in V. Sossura's poems. The article deals with the system of poetical stress of prefixal, suffixal and prefixal-suffixal masculine gender nouns, used by V. Sossura. Certain accent identity and differences are established by comparing the author stress with the standard. Accent variance, its origin and spreading in modern Ukrainian literary language are investigated. It is stressed, that

the study of poetical stress of masculine, gender nouns derivatives is instrumental in deep analysis of accentual system of this morphological class lexemes and of the whole modern Ukrainian language.